

تحلیل نموداری کتب حدیثی شیعه

محمود احمدی سینایی
عضو حلقه علمی حدیث

چکیده: عالمان و محدثان شیعی، در طول تاریخ، به تدوین احادیث معصومین علیهم السلام در زمینه‌های گوناگون اعتقادی، اخلاقی، فقهی و تاریخی پرداخته‌اند. این نوشتار، به موضوعات کلی مطرح در کتب حدیثی شیعه و روند تاریخی پردازش آنها پرداخته و آنها را در قالب نمودارهای مختلف، مورد تحلیل قرار داده است.
واژگان کلیدی: کتب حدیثی، تاریخ تدوین حدیث، جوامع حدیثی شیعه.

مقدمه

دست‌بندی و طبقه‌بندی اطلاعات و تهیه آمار و ارقام، ابزارهایی مفید و کاربردی برای محققان و پژوهشگران است و در ارائه خلاصه و چکیده مطالب به مخاطب، نقش ارزنده‌ای ایفا می‌کند.

آمار، ارقام و نمودارهای از پیش آماده شده، به یاری محقق آمده و او را در مرحله جمع‌آوری اطلاعات و انتخاب روش‌ها و وسایل مناسب پیش می‌برد. همچنین در بخش تجزیه و تحلیل داده‌ها، برای استخراج نکات کلی و استنباط‌هایی درباره پدیده تحت مطالعه، خدمت شایانی به وی می‌نماید. از سوی دیگر با یک نگاه کلی به نتایج آمارها و نمودارها، می‌توان ظرف مدت کوتاهی، به اطلاعات مفید و طبقه‌بندی شده‌ای پیرامون موضوع مورد نظر دست یافت. همچنین به راحتی می‌توان سیر تغییرات و تحولات پدیده خاصی را مشاهده کرد.

از این ابزار می‌توان در بررسی سیر تدوین کتب حدیثی شیعه و دست یافتن به اطلاعاتی کلی اما مفید نیز استفاده کرد. طبقه‌بندی موضوعی کتب حدیثی شیعه که در این نوشتار به صورت اجمال ارایه شده است، می‌تواند در تحقق اهداف فوق، برای محققان و مخاطبان مورد استفاده قرار گیرد.

تدوین کتب حدیثی شیعه، در طول تاریخ با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده است. رویکرد مؤلفان کتب حدیثی به حوزه‌ها و موضوعات مختلف در معارف حدیثی، تحت تأثیر شرایط فرهنگی و اجتماعی حاکم بر جامعه اسلامی و نیاز و گرایش مخاطبان، متفاوت بوده است. آنچه در ذیل خواهد آمد، نتایج برآمده از بررسی ۲۵۲ کتاب حدیثی منتسب به مؤلفان شیعی است که همه یا بخش‌هایی از آن، هم‌اکنون موجود است و می‌توان از آن بهره گرفت.

اگرچه این تعداد، کل میراث حدیثی شیعه در طول تاریخ را دربر نمی‌گیرد، اما می‌توان گفت بخش اعظم مهم‌ترین آثار حدیثی شیعه را تشکیل می‌دهد. مفقود شدن تعداد معدودی از کتب حدیثی مهم شیعه مانند مدینه العلم شیخ صدوق، تفاوت چندانی در نتایج کلی به دست آمده ایجاد نمی‌کند.

منبع اصلی تهیه و تدوین آمار و ارقام، کتاب ارزشمند فرهنگ کتب حدیثی شیعه اثر آقای سید محمود مدنی بجنستانی است. از آنجا که ذکر نام و مشخصات این کتب، از محدوده این نوشتار بیرون است، به بیان ویژگی‌های عام آثار مذکور در این اثر بسنده می‌کنیم:

۱. دامنه بررسی، تنها کتب حدیثی بوده است. کتاب‌های ارزشمند فراوان در حوزه‌های علوم اسلامی مانند فقه و اصول، علوم قرآنی، تاریخ اسلام و ... در محدوده این بررسی قرار نگرفته است. البته کتاب‌های دارای ابعاد چندگانه - از یک منظر تاریخی یا کلامی و از منظر دیگر حدیثی به شمار می‌آیند - در صورت برخورداری از بُعد حدیثی برجسته‌تر، مورد بررسی قرار گرفته‌اند؛ مانند کتاب تهذیب الاحکام که فقهی است، ولی جنبه حدیثی آن برجسته‌تر می‌نماید.

۲. دامنه بررسی، تنها در حد کتب حدیثی مؤلفان شیعی گسترده شده است. در این زمینه، نظر بزرگان و رجالیان درباره مذهب مؤلف، مورد توجه بوده است. همچنین کتب مستبصران - تشیع‌گرویدگان - که پس از استبصارشان تألیف شده، نیز در تحقیق جای گرفته‌اند.

۳. دامنه بررسی، از تألیفات قرن اول هجری آغاز و تا نیمه اول قرن چهارده هجری - کتاب محدث میرزا حسین نوری ۱۳۲۰ هـ.ق. - ادامه یافته است. بنابراین، نگارش‌های حدیثی

دوران معاصر که برخی از جایگاه قابل توجهی نیز برخوردارند، مانند الغدیر و یا جامع احادیث الشیعة در تحلیل‌های نیامده‌اند. به نظر می‌رسد تحلیل نموداری کتب حدیثی تدوین شده در دوران معاصر، تحقیق جداگانه‌ای می‌طلبد.

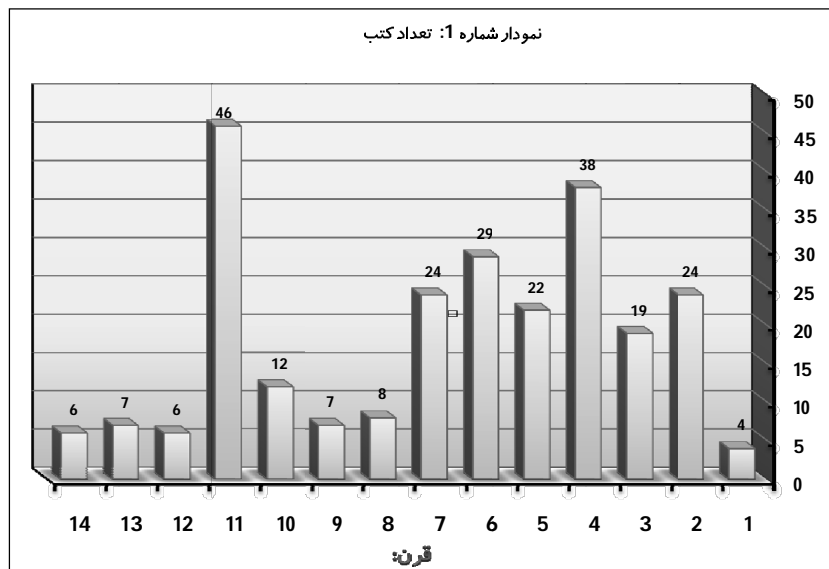
آمارها و نمودارها

آمارها و نمودارها در چهار دسته مطرح می‌شوند:

۱. براساس تعداد کتب حدیثی
 ۲. براساس زمینه‌های کتب حدیثی
 ۳. براساس سیر نگارش کتب حدیثی با موضوعات خاص
 ۴. براساس ترجمه و شرح آثار حدیثی
- اکنون به بررسی جداگانه هر یک از موارد فوق می‌پردازیم.

۱. براساس تعداد کتب حدیثی

در نمودار شماره ۱، تعداد کتب حدیثی به جای مانده، به تفکیک دوره نگارش آنها، ارایه شده است. به آسانی می‌توان به روند نگارش و میزان فراوانی آثار برجای مانده در طی گذشت قرون پی برد.

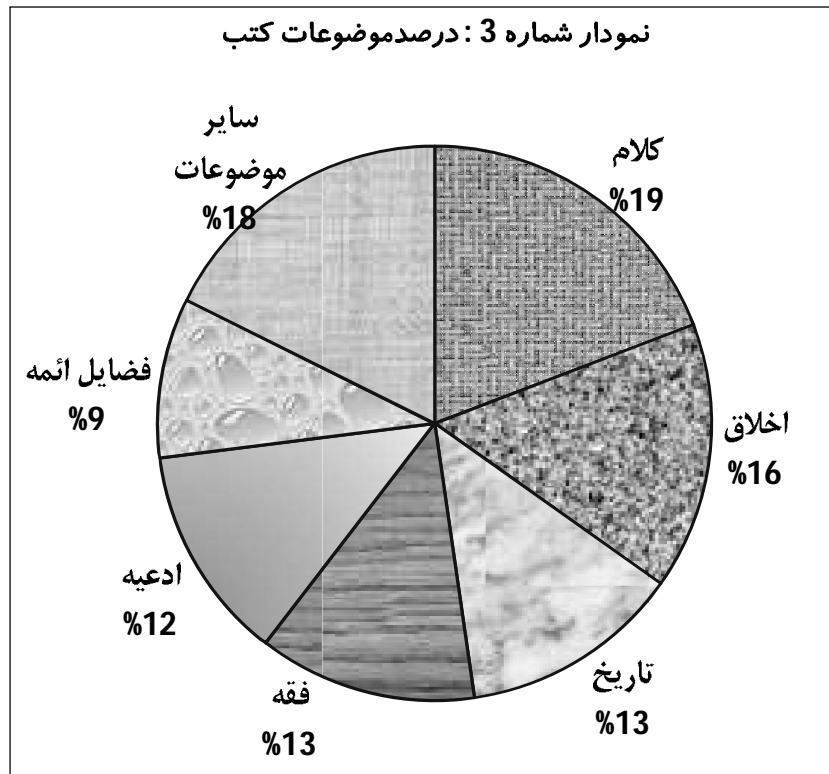

همان‌گونه که در نمودار پیداست، بیشترین تعداد کتب حدیثی بر جای مانده، متعلق به قرن یازدهم هجری است. از قرن دوم تا هفتم نیز آثار حدیثی قابل توجهی بر جای مانده است.

۲. براساس زمینه کتب حدیثی

در نمودار شماره ۲، تعداد کتب حدیثی بر اساس زمینه روایات آنها، آرایه شده است. زمینه روایات یک کتاب، گاهی واحد بوده و تمام روایات آن کتاب، در همان زمینه تدوین شده است. گاهی نیز روایات یک کتاب، اختصاص به یک زمینه ندارد؛ اما در هر حال، زمینه مربوطه، بخشی از روایات آن کتاب را به خود اختصاص داده است.

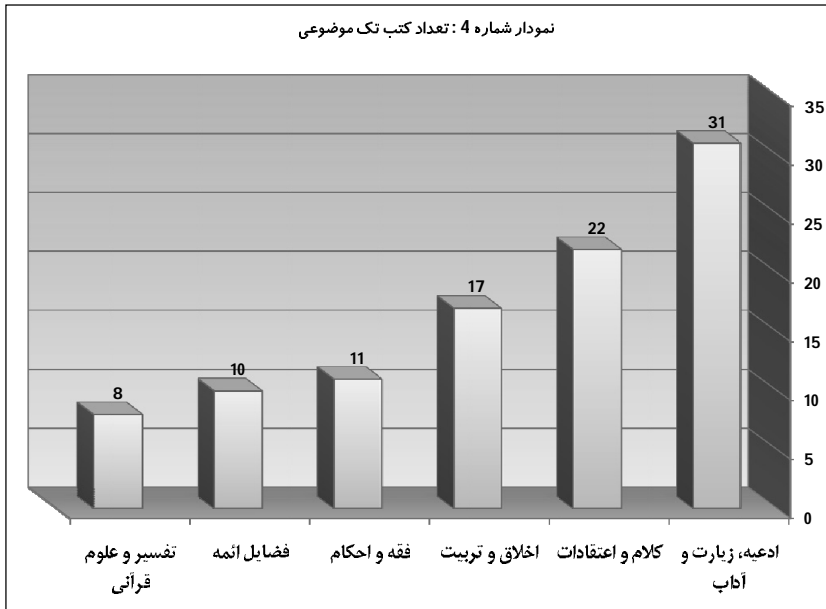

در نمودار شماره 3، زمینه‌های کتب حدیثی به صورت درصدی نمایش داده شده است.

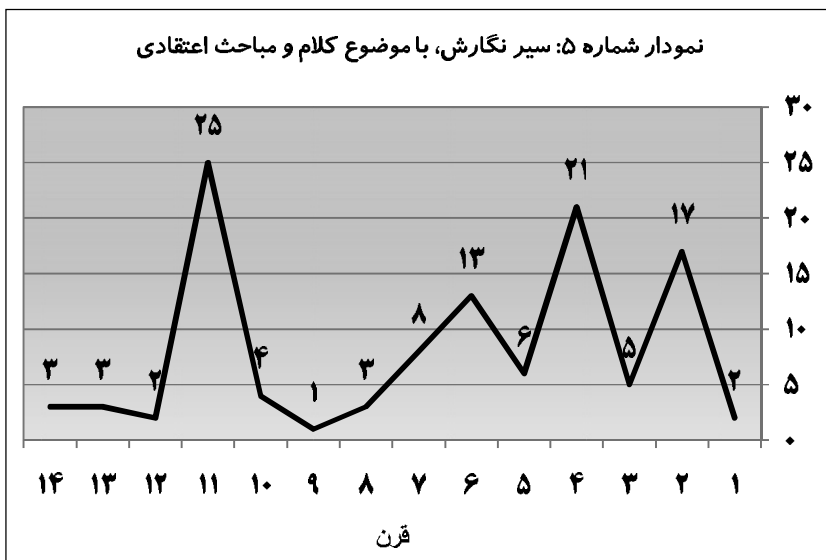
شاید توجه ویژه محدثان به عقاید مسلمانان، که پایه‌های اساسی و ستون دین و مذهب را می‌سازد، سبب شده تا همت و تلاششان را در جمع‌آوری روایات اعتقادی بیشتر به کار گیرند و بخش عمده‌ای از تألیفات خود را به این محور اساسی اختصاص دهند. همچنین پرداختن به اخلاقیات و تربیت رفتار مسلمین مورد توجه و عنایت آنها بوده است، به گونه‌ای که غالباً در تألیفات خود جایی برای پرداختن به آن در نظر می‌گرفته‌اند.

در نمودار شماره 4 تعداد کتبی که در آنها زمینه واحدی مورد توجه مؤلف بوده، نمایش داده شده است. با ملاحظه این نمودار به روشنی می‌توان فهمید که کدام زمینه، بیشترین اهتمام محدثان را به خود جلب نموده است.

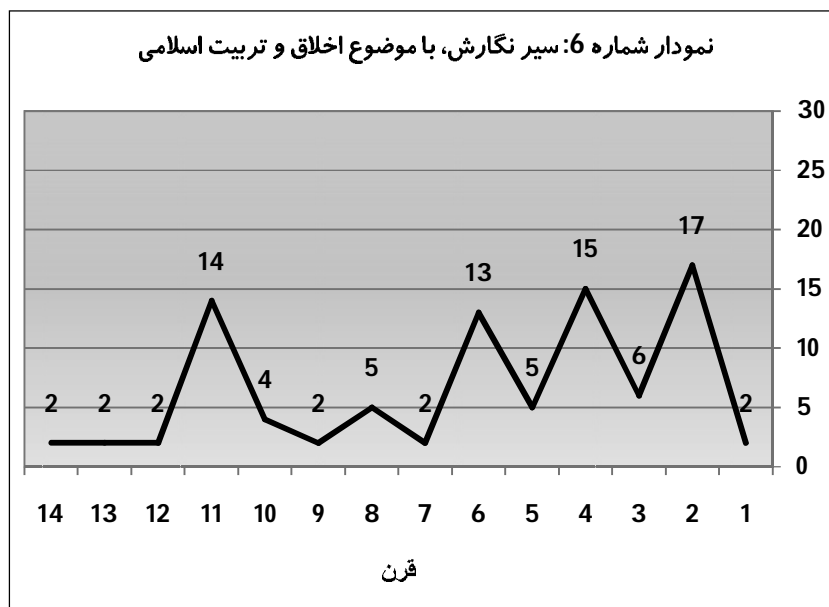
۳. براساس سیر نگارش کتب حدیثی با موضوعات خاص در نمودارهای ۵ تا ۸، سیر جمع‌آوری احادیث در چند زمینه اصلی، نمایش داده شده است:

در نمودار شماره ۵، سیر توجه محدثان به مباحث کلامی در کتب حدیثی نمایش داده

شده است. همچنان که پیداست، بیشترین آثار حدیثی کلامی در قرن‌های دوم، چهارم، ششم و یازدهم تدوین شده است.

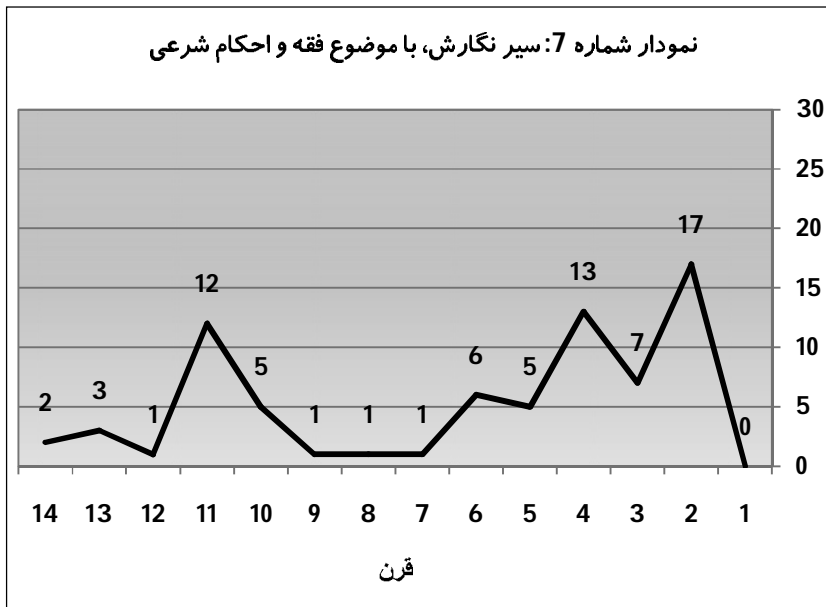
در نمودار شماره ۶، سیر پرداختن به مباحث اخلاقی و تربیتی نمایش داده شده است. بیشترین آثار حدیثی کلامی و اخلاقی در قرن‌های دوم، چهارم، ششم و یازدهم تدوین شده است.

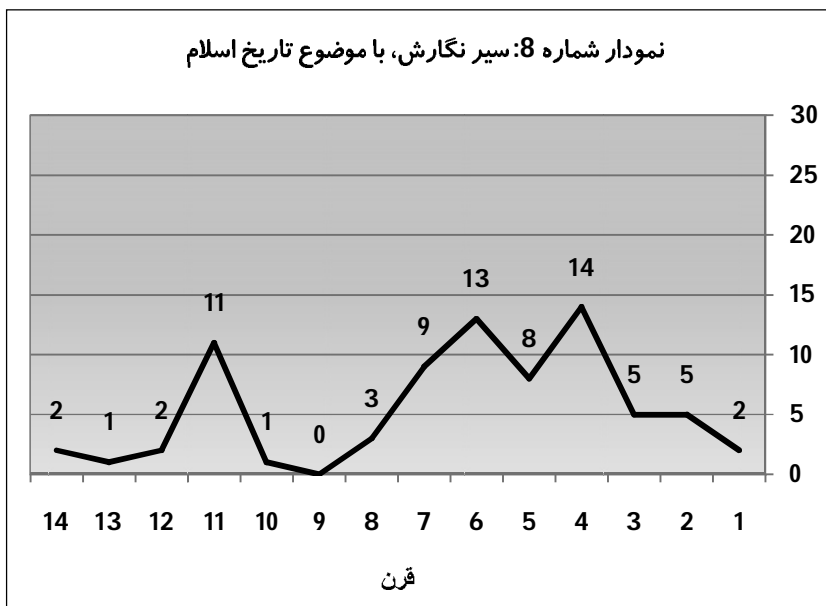
در نمودار شماره ۷، سیر تدوین کتب فقهی مورد توجه بوده است. عدم ثبت و نگارش این موضوع در قرن اول هجری، عنایت به آن در عصر صادقی علیه السلام، افول آن در قرون ۶ تا ۱۰ و نیز ۱۲ تا ۱۴، زبان گویای تحولات این بحث در میان محدثان است.

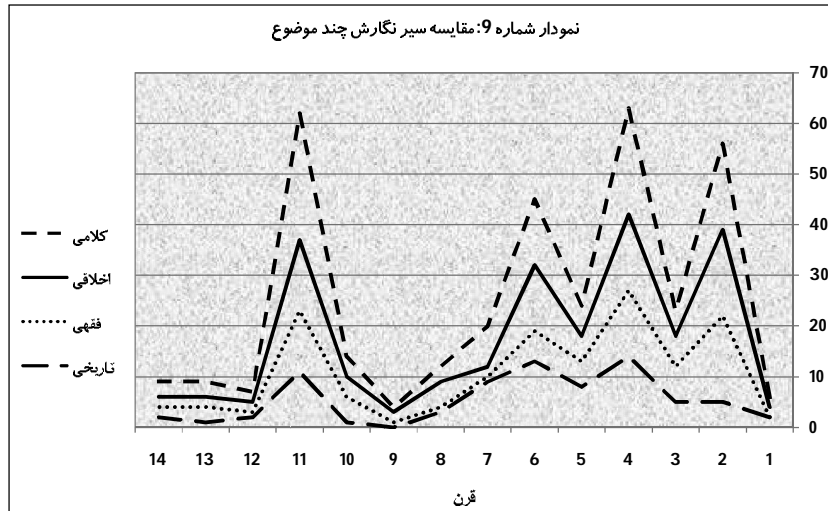
در قرن‌های ششم تا دهم هجری و همچنین دوازدهم تا چهاردهم هجری، شاهد افول تدوین روایات فقهی هستیم. هر دو مقطع، پس از تدوین جوامع حدیثی و همزمان با رونق‌یابی مباحث اصولی و عقلی است. بیشترین آثار حدیثی فقهی به ترتیب در قرن‌های دوم، چهارم و یازدهم تدوین شده‌اند.

در نمودار شماره ۸، روند پرداختن به احادیث تاریخی و ثبت و نگارش آنها، به نمایش درآمده است. پیداست که بیشترین آثار حدیثی تاریخی به ترتیب در قرن‌های چهارم، ششم و یازدهم تدوین شده‌اند.

سیر جمع‌آوری احادیث در سایر موضوعات نیز وضعیتی مشابه دارد که بیان تک‌تک آنها در این مجال، شایسته نیست و به تطویل می‌انجامد، اما شاید مقایسهٔ چهار زمینهٔ فوق و بررسی سیر پرداختن به آنها درخور توجه باشد.

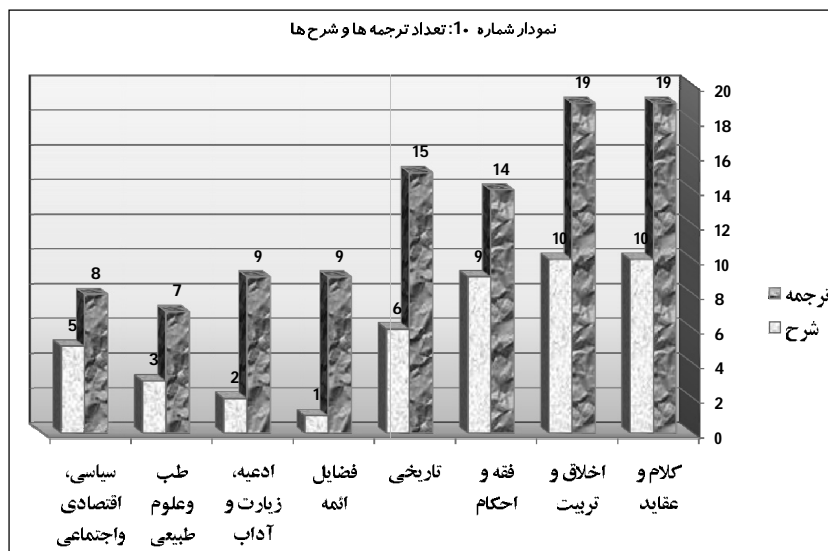

در نمودار شماره ۹، روند تدوین کتب حدیثی با چهار موضوع کلامی، اخلاقی، فقهی و تاریخی در کنار یکدیگر به نمایش درآمده است که امکان مقایسه آنها و فراز و نشیب‌های هر یک را با سهولت بیشتری فراهم می‌سازد.

۴. پراساس ترجمه و شرح آثار حدیثی

بسیاری از آثار حدیثی، به زبان فارسی ترجمه شده است. همچنین برای برخی از این

آثار شرح‌هایی به نگارش درآمده که اکنون قابل استفاده محققان است. در نمودار شماره ۱۰، تعداد ترجمه‌ها و شرح‌های کتب حدیثی براساس زمینه اصلی کتب، به نمایش گذاشته شده تا امکان مقایسه دو کمیّت به راحتی فراهم آورد.

نتایج

مهم‌ترین نتایجی که از تحلیل‌های نموداری کتب حدیثی شیعه به دست می‌آید، به شرح زیر است:

۱. بیشترین کتب حدیثی در قرن یازدهم و پس از آن در قرن چهارم هجری تدوین شده است.
۲. تدوین کتب حدیثی طی قرن‌های هشتم، نهم، دهم، دوازدهم و سیزدهم هجری به رکود نسبی دچار شده است.
۳. به دنبال سه قرن رکود نسبی، در قرن یازدهم هجری، تدوین کتب حدیثی شیعه اوج می‌گیرد و پس از آن، در قرن دوازدهم دوباره این اوج به فرود تبدیل می‌شود.
۴. تدوین حدیث در قرن‌های دوم تا هفتم هجری، روندی طبیعی با فراز و نشیبی معتدل را طی می‌کند اما این روند از قرن هشتم متوقف شده و با فراز و نشیب‌های تندی روبرو می‌شود.
۵. روایات اعتقادی و پس از آن، روایات اخلاقی بیش از سایر روایات در کتب حدیثی شیعه مطرح شده‌اند.
۶. روایات تاریخی و فقهی، به اندازه‌ای مشابه در کتاب‌های حدیثی مطرح شده‌اند.
۷. ادعیه، زیارات و آداب، بیشترین کتب حدیثی را به خود اختصاص داده است.
۸. بیشترین ترجمه‌ها و شرح‌ها به ترتیب بر کتاب‌های حدیثی کلامی، اخلاقی، تاریخی و فقهی نگارش یافته است.